

Milli Görüş Partilerinin Muhafazakârlık Anlayışı

Muhittin IŞIK

Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü

Doi: 10.55024/buyasambid.1368825

Makale Bilgisi

Özet

Makale geçmişi:

İlk gönderim tarihi: 29.09.2023

Düzeltilme tarihi

Kabul tarihi: 28.11.2023

Yayın tarihi: 31.12.2023

Anahatar Kelimeler:

Milli Görüş, Milli Görüş Partileri, Erbakan, Muhafazakârlık, Manevi Kalkınma

* Sorumlu Yazar

E-mail address:

muhittin.isik.kou@hotmail.com

Orcid bilgileri: 0000-0002-8477-4622

Bu çalışma Milli Görüş hareketini temsil eden partilerin (Milli Nizam Partisi, Milli Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi, Saadet Partisi) muhafazakârlık anlayışını muhafazakâr değerler (gelenek, din, aile, toplum, mülkiyet, otorite vb.) üzerinden ana hatlarıyla ele almayı amaçlamıştır. Literatürde Milli Görüş partilerini konu edinen çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte söz konusu partilerin muhafazakârlık anlayışını doğrudan irdeleyen akademik çalışmaların olmadığı gözlenmiştir. Bu çalışma ise literatürdeki bu boşluğu önemli ölçüde giderme iddiasındadır. Bu çerçevede geniş bir literatür taraması ve derinlemesine analiz metoduyla birincil kaynaklardan yararlanılarak Milli Görüş partilerinin muhafazakâr tutumları analiz edilmiştir. Milli Görüş partilerinin muhafazakârlık anlayışının tam anlamıyla anlaşılması için 1980 öncesi ve sonrası biçiminde bir dönemsel kategoriye gidilmiştir. Bu kapsamda 1980 öncesi dönemde faaliyet yürüten iki Milli Görüş Hareketi partisi (Milli Nizam Partisi ve Milli Selamet Partisi) muhafazakâr değerlerden özellikle din ve aileye önem atfetmiş olmakla birlikte 1980 sonrası dönemde Milli görüş hareketini temsil eden partilerden Refah Partisi muhafazakâr değerleri özümsemiş ancak ardıl partiler (Fazilet Partisi ve Saadet Partisi) muhafazakâr değerlerden ziyade demokrasi, laiklik, insan hakları vb. konulara vurgu yapmıştır.

2023 Batman Üniversitesi. Her hakkı saklıdır.

The Conservatism Approach of the National Vision Parties

Muhittin IŞIK

Ministry of Justice General Directorate of Prisons and Detention Houses

Doi: 10.55024/buyasambid.1368825

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article history:

Received: 29.09.2023

Received in revised form

Accepted: 28.11.2023

Available online: 31.12.2023

Key words:

National Vision, National Vision Parties, Erbakan, Conservatism, Spiritual Development

* Corresponding author:

E-mail address:

muhittin.isik.kou@hotmail.com

0000-0002-8477-4622

This study aims to outline understanding of conservatism of the parties representing the National Vision tradition (National Order Party, National Salvation Party, Welfare Party, Virtue Party, Saadet Party) through conservative values (tradition, religion, family, society, property, authority etc.). Although there many studies in the literature about National Vision parties, it has been observed that there are no academic studies directly examining the conservatism understanding of these parties. This study claims to significantly address this gap in the literature. In this context, the conservative attitudes of National Vision parties were analyzed by using primary sources through an extensive literature review and in-depth analysis method. In this study a periodic distinction was made as before and after 1980 in order to fully understanding the conservatism approach of

National Vision parties. In this context, although the two National Vision Movement parties operating in the pre-1980 period (National Order Party and National Salvation Party) attached importance to conservative values, especially religion and family. In the post-1980 period, Welfare Party, one of the parties representing the National Vision tradition internalized conservative values but the successor parties (Virtue Party and Saadet Party) rather than conservative values such as democracy, secularism, human rights etc. emphasized the issues.

2023 Batman University. All rights reserved

1. GİRİŞ

Dünyada radikal değişim ve dönüşümlerin yaşandığı, iktisadi, siyasi ve sosyal yapıların hızlı bir şekilde değiştiği bir döneme tanıklık edilmektedir. Özellikle 20. asrın ortalarından başlayarak artan sanayileşme, kentleşme, modernleşme vb. süreçlerin yanı sıra küreselleşme olgusuyla birlikte toplumlardaki değişimler meydana geldiği coğrafyada etkisini göstermekle beraber yaygın iletişim kanalları sayesinde ulusötesi etkiye de sahip olabilmektedir. Bu değişim ve dönüşüm süreci içerisinde gerek toplumsal olanın gerekse toplumsal aktörlerin rolü yeniden gündeme gelip tartışma konusu olmaktadır. 1960'lardan itibaren dünyada bariz bir şekilde yaşanan radikal ve ivedi dönüşümle beraber yer yer sistem karşıtı hareketlerin de bu dönüşümden payını aldığı ifade edilebilir (Topal Demiroğlu, 2014: 134). Bu bağlamda Türkiye'de 1960'ların sonlarından başlayarak 1990'ların sonlarına kadar İslâmcı gruplar içinde en çok politize olan ve partileşen grubun Millî Görüş hareketi olduğu ileri sürebilir (Tekin, 2004: 43). Millî Görüş Hareketi, 1960'ların sonlarında Necmettin Erbakan liderliğinde ortaya çıkmış, ülkeyi gerek maddi gerekse manevi alanda kalkındıracak millî bir bilincin tesis edilmesini amaçlayan toplumsal ve siyasi bir hareket olarak tanımlanmaktadır (Yılmaz S., 2016: 1165). Öte yandan Millî Görüş Hareketi, kendini Batıcı bir azınlığın zulmü altındaki Müslüman halkın öz görüşü olarak tanımlamıştır (Bora ve Canefe, 2017: 659). Bu çalışmada Milli Görüş'ün daha net anlaşılması için 1980 öncesi ve sonrası şeklinde bir ayrıma gidilmiştir. Çalışmada 1980 yılının baz alınmasının iç ve dış nedenleri bulunmaktadır. Bilindiği gibi 1970'li yıllar dünyada refah devletinin ve buna bağlı olarak neo-klasik iktisadın yükselişini simgelemektedir. Bu doğrultuda Yeni Sağ adı verilen ekonomik, siyasal ve toplumsal yaklaşım neo-liberalizm ile neo-muhafazakârlığın bir sentezi olarak şekillenmiş ve İngiltere'de 1979'da Margaret Thatcher'ın başbakan, 1980'de Amerika Birleşik Devletleri'nde Ronald Reagan'ın başkan olmalarıyla beraber kapitalist sistem içerisinde yer alan ülkeler üzerinde de etkide bulunmaya başlamıştır. Türkiye'de de 1980 Askeri Darbesi sonrası kapitalist dünya ekonomisi ile bu çerçevede eklemlenme yönünde yeni bir sürece girilmiştir. Aynı dönemde küreselleşme dinamikleri de önceki dönemlerden çok daha etkili hale gelmiş; Türkiye'nin siyasal, toplumsal ve ekonomik süreçleri bu dorultuda şekillenmeye başlamıştır. Bu nedenlerle çalışmanın başlangıç yılı olarak 1980 yılı seçilmiştir.

Son olarak Milli Görüş hareketinin muhafazakârlıkla ilişkisini irdelemek için öncelikle muhafazakârlık kavramından ne anlaşılması gerektiği, muhafazakârlığın temel değerleri, dünyadaki uygulamaları ana hatlarıyla ele alınmalıdır.

2. MUHAFAZAKÂRLIK KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Muhafazakârlık, radikal değişime karşı tedrici değişimden yana tavır takınan, aile, din, gelenek gibi müessese ve değerlere saygı gösteren ve siyasete de bu hassasiyetler ekseninde sınırlı bir fonksiyon yükleyen bir düşünce geleneği, bir siyasal ideoloji (Özipek, 2017: 16), felsefi ve edebî bir akım (Yayla, 2019: 134), aynı zamanda Oakeshoot (2004: 55)'ın ifade ettiği gibi bir “mizaç” ve Mannheim (1969: 74-78)'in iddia ettiği gibi bir “düşünce üslubu”dur. Tanımdan da anlaşılacağı üzere muhafazakârlığın ne olduğu noktasında farklı görüş ve iddialar ortaya atılmıştır. Muhafazakârlık siyasal literatürde yoğunlukla (aristokrat) bir ideoloji olarak değerlendirilse de onun bir ideoloji olarak değerlendirilemeyeceğini ileri sürenler de mevcuttur. Bu görüşün savunucuları muhafazakârlığı bir duyuş, tutum/tavır olarak açıklamaktadır.

Buna göre muhafazakârlığın bir ütopyasının ve belirgin bir ideolojik omurgasının söz konusu olmaması onu bir ideoloji olarak görmeyi zorlaştıran bir etken olarak kabul edilmektedir (Bora ve Onaran, 2017: 34). Tavır olarak muhafazakârlık, maziye ait değer ve ilkelerden bağımsız bir şekilde maziye pozitif yönde eğilim sergilemektedir (Barry, 2004: 35; Safi, 2007: 33). Dahası tavır olarak muhafazakârlık, büyük oranda insanların pratik hayattaki alışkanlıkları üzerinden cereyan etmektedir:

Tavır ve davranış olarak muhafazakârlık hayatın bir gereğidir. Herkeste muhafazakâr bir taraf vardır. İnsanın muhafazakâr olmaması mümkün değil. Çünkü hayat önemli ölçüde alışkanlıklara dayalıdır. Mesela bilmediğimiz yemekleri yemekte çekingenizdir. Kullanmadığımız renkleri kullanmakta çekingenizdir. Yeni şeylerle karşılaştığımızda ihtiyatlıyızdır. İnsan hayatı bir taraftan risk almaya dayanır ama çok büyük risk almaya dayanmaz. Devamlı risk alırsak hayatımızı normal bir hayat olarak yaşayamayız. O yüzden istesek de istemesek de muhafazakârlık insanlarda gelişen bir tarzdır. Muhafazakârlıktan en uzak olduğunu düşünenlerde bile yaşayış ve tavır olarak muhafazakârlık vardır. Başka türlü olması mümkün değildir. Aksi takdirde dediğim gibi, normal bir hayat yaşamamız imkânsız olabilir (Yayla, 2007).

Muhafazakârlık hakkında literatürde bu denli farklı görüş ve yorumların söz konusu olması büyük ölçüde dünyada farklı muhafazakâr düşünce geleneklerinin varlığıyla açıklanabilir. Bu bağlamda dünyada tek tür bir muhafazakârlıktan bahsedilememekte, muhafazakârlığın biçimi ve savunulan ilkeler farklılık göstermektedir (Yılmaz A., 2016: 116). Muhafazakâr düşüncenin Aydınlanmaya ve Fransız Devrimi ile birlikte devrimci dönüşümlere yönelik tepkisi, Batı tarihinde iki farklı düşünce geleneğiyle ifade edilebilmektedir. Batı'daki muhafaza düşünce geleneklerinden ilki, Aydınlanma düşüncesini araçsal akla dayandıran Kıta Avrupası muhafazakâr düşünce geleneğidir. İkincisi ise akli zamanın testinden geçmiş bilgi üzerinden tanımlayan Anglo-Saxson muhafazakâr düşünce geleneğidir (Akkaş, 2004: 23). Ancak bu mekânsal ayırım sadece coğrafî ya da ulusal bir farklılığı değil, aynı zamanda temel felsefi önermeler, benimsenen değerler ve ilkeler temelinde de bir farklılığı ifade etmektedir. Bu bağlamda Kıta Avrupası muhafazakârlığı sahip olduğu özellikler açısından “otoriter muhafazakârlık” kavramıyla da anılırken, Anglo-Saxson muhafazakârlığı “liberal muhafazakârlık” olarak da adlandırılmaktadır (Duman, 2017: 22).

Batı sınırları dışındaki coğrafyalarda ise muhafazakârlığın; modernleşme süreçlerinin ve Batı medeniyetinin meydan okuması karşısında “otantik” medeniyetin öze dönerek yeniden etkin olmasını isteyen geleneğin izinde geliştiği ifade edilmektedir (Bora, 1997: 15). Bu bağlamda “modernliğin

ötekisi” olarak kendisine çok fazla anlam (tutuculuk, gericilik, dindarlık, cemaatçilik, geleneksellik, statükoculuk, devrim karşıtlığı, geçmişe özlem vb.) yüklenen (Mollaer, 2011: 59) Türk muhafazakârlığının geleneği ve özü yaşatma tutumunun (Gürel, 2017: 41) Türk siyasal hayatında en somut örneklerinden birinin “öze dönüş”ü hedefleyen Milli Görüş hareketi olduğu ileri sürülebilir. Kendi siyasal ideolojisini muhafazakârlık kavramıyla tanımlamayan Milli Görüş hareketinin muhafazakârlıkla ilişkisini ilkin muhafazakâr değerler üzerinden okumak mümkündür.

Muhafazakâr değerler ise içinde bulunulan anda inşa edilen ya da inşa edilebilecek olanı değil, önceden inşa edilmiş olanı korumaya yönelik değerlerdir (Genç ve Coşkun, 2015: 30). Çok sayıda muhafazakâr değer bulunmakla birlikte muhafazakâr düşüncenin başlıca değerleri olarak gelenek, din, aile, toplum, mülkiyet, otorite kavramlarının öne çıktığı ileri sürülebilir (Işık, 2023b: 29).

Milli Görüş hareketinin muhafazakârlıkla ilişkisini Türkiye sağı üzerinden ele almak da mümkündür. Bu çerçevede muhafazakârlık Türkiye’de sağın bir bileşeni olarak düşünüldüğünde Milli Görüş hareketinin de zaman zaman Türk sağını temsil eden partilerle ittifaklar yapmış olması durumu, muhafazakârlıkla İslâmi yönü ağır basan Milli Görüş arasında bir ilişki kurmayı olanaklı hâle getirmektedir.

3. 1980 ÖNCESİNDE MİLLÎ GÖRÜŞ HAREKETİ VE MUHAFAZAKÂRLIK

Her şeyden önce Milli Görüş hareketini anlamının en etkili yolunun onu konjonktürel dönemlere ayırarak ele almaktan ve hareketin fikrî temellerini ortaya atan Necmettin Erbakan’a göndermede bulunmaktan geçtiği ifade edilebilir. Bu doğrultuda Millî Görüş hareketinin lideri Necmettin Erbakan Millî Görüş hareketinin kuruluş gerekçesini, misyonunu ve diğer görüşlerden ayrılan yönlerini şöyle tarif etmiştir:

Türkiye BM’ye üye olmak için çok partili hayata geçti. Çok partili hayata geçerken ne gariptir ki bu milleti eşsiz tarihine ve coğrafyasına tekabül edecek şekilde millî partiler kurulacağına Batı taklitçisi partiler kuruldu. Ne imiş bu solcuymuş, ne imiş liberalmiş, ortanın sağymış. Bizim tarihimizde bunların hiçbirinin yeri yok. Sultan Fatih solcu muydu, liberal miydi? – Millî Görüşçüydü. Asıl kurulması icap edilen partinin yerine suni Batı taklitçisi partiler kuruldu. Milletimiz bunlardan hizmet bekledi. Bunlar 1969’a kadar, takriben 25 sene, beklenen hizmeti iyi niyetlerine ve gayretlerine rağmen veremedi. 1969’da millet patladı ve Millî Görüş patlaması dediğimiz asıl patlamayla asıl kendi özünü ortaya koydu ve bunun adı Millî Görüş’tür. (...) Millî Görüş bu milletin kendisidir, tarihidir, hasıdır, inancıdır, kimliğidir. Millî Görüş’ün dışındaki diğer partiler, Batı taklitçisidir ve işbirlikçidir. Bilmeden siyonizme hizmet eden kuruluşlar halindedirler ne yazık ki. Bu sebeptendir ki millet aradığını Millî Görüş’te buldu (32. Gün Arşivi, 3 Mart 2020).

Necmettin Erbakan’ın mevcut dünyayı algılama biçimini belirleyen temel unsurun köklerini Kur’an’dan alan Hak-Batıl mücadelesi olduğu ifade edilebilir (Arpacı ve Bakan, 2017: 117). Bu bağlamda bir siyasi deneyim olarak Millî Görüş’ün merkez sağ siyasetin sınırlı muhalefetine karşı cari rejimin ürettiği Batılılaşma düşüncesine karşı direkt cephe alan ve ilişkili olduğu merkez sağdan kendisini özerkleştirme çabasında olduğu ileri sürülebilir (Baykal ve Çaha, 2017: 2).

Öte yandan Millî Görüş hareketinin düşünsel temelleri 1960’ların sonlarında atılmıştır. 1966’da Türkiye Odalar Birliği Sanayi Dairesi Başkanlığı’na getirilen Necmettin Erbakan, 1968’de büyük ticaret ve sanayi çevrelerine karşılık küçük ve orta çaptaki iş adamlarının temsilcisi olarak Odalar Birliği başkanlığına seçilmiştir. Ancak görüşleri büyük ticaret ve sanayi kesiminin etkin olduğu

İstanbul ve İzmir Ticaret odalarının tepkileriyle karşılaşan Erbakan; Adalet Partisi iktidarının Ticaret Bakanı tarafından başkan olarak tanınmayarak Odalar Birliği yönetiminden hemen uzaklaştırılmış, dahası Adalet Partisi'nden milletvekilliği aday adaylığı da veto edilmiştir (Sarıbay, 2018: 576). Bunun üzerine Konya'dan bağımsız milletvekili adayı olacağını duyuran Erbakan, 1969 genel seçimlerine "Bağımsızlar Hareketi" olarak seçimlere girme kararı almıştır (Çalmuk, 2001: 2). Bu çerçevede 1969 milletvekili seçimlerine Erbakan ve bazı arkadaşlarının (Faruk Yeğin, Osman Kirişçioğlu, Ömer Lütfi Bozcalı, Rifat Boynukalın, Hulusi Özkul, Süleyman Karagülle, İsmail Müftüoğlu, Ahmet Tevfik Paksu, İsmail Coşar, Celal Kılıç, Hüseyin Dura, Ekrem Ocak, Murat Hınıslioğlu, Hüsametdin Fadikoğlu) bağımsız aday olarak girmesiyle Milli Görüş'ün siyasal alanda temelleri atılmıştır. Erbakan ilk başlarda bile kendilerinin "millî"¹, öteki siyasal partilerin ise "gayri millî" kanadı temsil ettiğini iddia etmiştir. "Gayri millî" tabiri akabinde yerini "taklitçi" sıfatına bırakmıştır. Erbakan'ın sıklıkla kullandığı "millî" kavramı dünyevî ya da ulusal olmaktan ziyade dinî ya da ümmetçi bir mana ifade etmektedir. "Millî Görüş"ün bir siyasal hareketin sıfatı olarak kullanılmasında Erbakan tarafından Avrupa'daki göçmen işçiler arasında faaliyetlerde bulunmak maksadıyla oluşturulan derneklerin "Millî Görüş", bu derneklerin çatı örgütlenmesinin de "Avrupa Millî Görüş Teşkilatları" ismini taşımaları etkili olmuştur (Çakır, 2018: 544). Sahip olduğu bir tür "Üçüncü Dünyacı" perspektifle Erbakan, Türkiye'nin Batı ilişkisini, NATO üyeliğini, AB'ye üyelik uğraşımı keskin bir biçimde eleştirmiştir. Bunun yerine bir "İslâm NATO"su, bir "İslâm Ortak Pazarı", "İslâmî Birleşmiş Milletler" kurulması vb. hayali projeler tasarlamıştır. Batı aleyhtarı söylemine ilaveten Millî Görüş Hareketi, anti-Siyonist bir söylemi de haizdi. Dahası, Erbakan nezdinde Batı ve Batılı kuruluşlar Siyonistlerin hizmetindeki vasıtalar olarak da nitelendirilmiş, Siyonizm aleyhtarlığı, zaman zaman anti-semitizm boyutuna varmıştır (Uzgel, 2013: 14).

Erbakan'ın formüle ettiği siyasi kimlik olarak Millî Görüş, yerliliği ve dinliliği de içermektedir. Millî Görüş, dış politikadan aktüel gelişmelere, endüstrileşmeden eğitime dek her konuya din eksenli ve "yerli" bir perspektif sunma iddiasındadır. Yerliliğe atfettiği önem, Millî Görüş Hareketi'nin İslâm dünyasındaki diğer radikal akımlardan ayrılan özgün bir yönüdür (Çalmuk, 2018: 554). Millî Görüş Hareketi'nin hem muhalif hem de modernleştirici bir özelliğe sahip olduğu ileri sürülebilir. Bu iki durum arasında şekillenen Millî Görüş Hareketi'nin tarihi farklı bir perspektifle din-devlet, legal-illegal, özel-kamusal alanın tekrardan tanımlanması, gerek müşterek ahlâkî paydaların gerekse müşterek din olan İslâm dininin modern ihtiyaçları karşılayacak bir biçimde yeniden siyasal alanda üretilmesinin öncülüğünü yüklediği söylenebilir. Millî Görüş Hareketi'nin başlangıçtaki fikirlerinin gelişmesinde İskenderpaşa Dergâhı'nın Şeyhi Mehmet Zait Kotku'nun payı büyüktür. Kotku'nun temelde amacı, İslâm kimliğini ve o kimliğin yerleştirildiği ahlâkî düzeyi korumaktır. Onun

1 *Millî* kelimesi günümüzde "ulusal" manasına gelse de daha önceki dönemlerde "dinsel cemaat" manasında kullanılmıştır. Erbakan ve takipçilerinin ise hangi manada kullandıkları kesin olmamakla birlikte (Akşin, 2014: 170) kanaatimizce gerek Erbakan gerekse ardılları sözü edilen kelimeyi baskı altında takıyye yaparak *ümmet*, yani dinsel anlamında kullanmışlardır. Kaldı ki 1970-2000 arası dönemde Türkiye'de bu kelimeyi doğrudan dinsel anlamını çağrıştıracak şekilde kullanmak çok güçtü. Ortaylı (2016) ise *millî* kelimesini en doğru anlayan ismin Necmettin Erbakan olduğunu ifade etmektedir. Ona göre millî kelimesi dinsel olduğundan onu "ulusal" kelimesi ile anlamdaş olarak kullanmak doğru değildir.

perspektifinde Türk milletinin demokratikleşmesi ve çağdaşlaşması İslâm'dan bağışık olmayıp İslam ile birlikte mümkündür (Yavuz, 2018: 591).

Türkiye'de “siyasal İslâm” kavramıyla daha çok Millî Görüş Hareketi'ne göndermede bulunulmuştur. 1970'te kurulan Milli Nizam Partisi, 1972'de kurulan Milli Selamet Partisi ve 1983'te kurulan Refah Partisi, Necmettin Erbakan liderliğinde aynı politik düşüncenin devamı niteliğinde Türk siyasal hayatında faaliyet göstermiştir. Bu siyasal çizginin gelişme nedenleri şu şekilde sıralanabilir (Akdoğan, 2004: 100):

- Öteki siyasal partilerin derinleşen sorunlara kayıtsız kalması,
- Gelecek vaadi,
- Siyasal İslâmcı düşüncenin gelişmesi,
- Rüşvet ve yolsuzluk karşısında dürüst yönetim vaadi,
- Yerel seçimlerin önem kazanması ve yerel yönetimdeki başarılar,
- Kimlik sunması.

Öte yandan millî menfaatleri baz alan ve “Adil Düzen”i² savunan (Işık, 2018: 23) Millî Görüş Hareketi'nin beş ana hedef öngördüğü söylenebilir (Sarıbay, 2018: 581):

- Ülke içinde barışı tesis etmek,
- Devletin milletiyle bütünleşmesini sağlamak,
- “Yeniden Büyük Türkiye” tasavvurunu hayata geçirmek,
- Manevi kalkınmayı gerçekleştirmek,
- Maddi kalkınmayı sağlamak.

Erbakan öncülüğünde başlatılan Millî Görüş Hareketi, “ağır sanayileşme” (adil bir toplumsal düzenin tesisi için iktisadi bağımsızlık) ve “manevi kalkınma” (gerçek İslâmî kimliğin tasarlanması ve muhafazası) üzerine bina edilmiştir (Çaha ve Baykal, 2017: 796). Millî Görüş etrafında kümelenen siyasal partiler dinin siyasal yaşamda görünür olmasına önyak olarak mütedeyyin-muhafazakâr kanadın gerek yerel gerekse ulusal düzeyde siyasete ve bürokrasiye katılmasını sağlamışlardır. Bu süreçte de kasıtlı ya da istenç dışı klasik devlet bürokrasisinin yanı sıra siyasal alanın dinsel meselelerde daha hassas olmalarına yol açmışlardır. Millî Görüş Hareketi'nin esas başarısının ise iktisadi ve kültürel yönden ötekileştirilmiş kesimleri ulusal siyasi sisteme yerel yönetimlerden başlayarak bütünleştirmesidir (Yavuz, 2018: 591).

---

2 RP'nin 1991 milletvekili seçim kampanyası esnasında da kullandığı “Adil Düzen”in tarihi İzmir'de kurulan Akevler Kooperatifi'ne ve bu kooperatifte “İslâmî bir komün” yaşantısı süren kimi Müslüman aydınlarına kadar uzanmaktadır. Süleyman Karagülle isimli bir mühendis öncülüğünde Akevler Kooperatifi etrafında ütöpik nitelikte çoğulcu bir toplum inşasını İslâmî esaslarla detaylandırmaya ve şundan pratiğe geçirmeye çalışan bu oluşum, tezlerini Türkiye'deki bütün siyasi yapıların ilgisine takdim edip RP lideri Erbakan'ın da onayını aldı. Böylece Karagülle öncülüğündeki bir çalışma grubunca hazırlanan faizsiz, alternatif bir ekonomik sistem projesi 1985'te Erbakan tarafından “Adil Düzen” şeklinde adlandırılarak parti görüşü olarak kabul edildi. Dahası Erbakan Adil Düzen'i yurt dışındaki muhtelif platformlara da taşıdı. RP'nin rakipleri ise Adil Düzen için “kabile sosyalizmi”, “Sovyet komünizmi”, “Arap sosyalizmi” gibi nitelendirmelerde bulundular (Çakır, 1994: 132-133).

Farklı dernekler ve vakıfların zaman zaman Millî Görüş çatısı altında çalışmalarını yürüttükleri bir gerçek olsa da bu görüşün esas faaliyet alanı siyasal parti şeklinde cereyan etmiştir. Bu kapsamda Bağımsızlar Hareketi'nden sonra Millî Görüş anlayışını benimseyenler sırasıyla; Millî Nizam Partisi, Millî Selamet Partisi, Refah Partisi, Fazilet Partisi ve Saadet Partisi'ni kurmuşlardır (Çakır, 2018: 544; Feridunoğlu, 2013: 52). Başka bir anlatımla, ideolojilerini “Millî Görüş” olarak tarif eden adı geçen partiler bu ideolojik çizgiyi, zamanla ancak kısmî değişikliklerle tutarlı şekilde devam ettirdiler. Siyasal partilerin anti-laik faaliyetlerine ilişkin anayasal ve yasal yasaklar, söz konusu partilerin İslâmî kavram ve simgeleri alenen kullanmalarına izin müsaade etmiyordu. Yine de “Millî Görüş” ile kastedilen bir “İslâmî görüş”tür. Paralel biçimde, bu partilerin “millî ve manevi değerleri” yükseltme vaadini İslâmî değerleri yüceltme anlamında okumak gerekmektedir (Özbudun ve Hale, 2010: 34). MNP-MSP geleneğinde sosyo-kültürel, RP döneminde işlevsel/sosyo-ekonomik ayrışmaları işaret etse de İslâmî kimliğin Millî Görüş Hareketi içinde evrilmesine yol açan unsur onun “Müslüman oylar”ın temsilcisi olduğunu ileri sürmesidir (Yıldız, 2004: 6).

Bir siyasi hareketin sürekliliğini belirleyen başlıca öğelerden biri dayanacağı sosyolojik bir tabanın varlığıdır. Bu çerçevede Millî Görüş Hareketi sosyal açıdan muhafazakâr-dindar bir tabandan oluşmuştur. Bu hareketin dinî yapılarla ilişkisini belirleyen diğer önemli öge, hareketin bu sosyal tabanla etkileşim şeklidir (Baykal ve Çaha, 2020: 155-158). Bu çerçevede Millî Görüş hareketinin siyasi söylemlerine yansıyan talepleri irdelendiğinde, sıklıkla Kemalist söylem ve uygulamaların göz ardı ettiği muhafazakâr-dindar çevrelerin talepleri olduğu görülmektedir (İnce, 2017: 153).

Millî Görüş çizgisini benimseyen partilerin ortak özelliği “İslâmcılık” akımını referans almaları ve Saadet Partisi istisna olmak üzere, laiklik ile örtüşmeyen faaliyetlerde buldukları iddiasıyla Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmalarıdır (Işık, 2018: 23). Ancak belirtmek gerekir ki MNP'den Saadet Partisi'ne dinî eğilimli Millî Görüş partileri seküler sistemle gitgide daha çok bütünleşmişlerdir. Millî Görüş partilerinden ilki olan MNP, İslâm'ın ile seküler sistemle örtüşmeyeceği görüşünde olduğu halde, hareketin günümüzdeki son partisi olan SAADET, din ile devletin birbirinden soyutlanması gerektiği yönünde bir politika izlemiştir (Zariç, 2017: 317). MNP'nin öncüsü olduğu Millî Görüş partilerinin tarihi incelendiğinde bu partilerin sistem harici, Batı'ya bağımlılığa muhalif, millî ve dinî bir çerçevede siyasal bir retorik geliştirdikleri müşahede edilmektedir. Böylece Millî Görüş, kariyerinde sistem ile bütünleşmek yerine sistemi yeniden tanımlamaya ilişkin politikadan ekonomiye sosyal yaşama ulaşınca dek farklı alanları kapsayan fikri ve eylem eksenli faaliyetlerde bulunmuştur. Bu husus Millî Görüş partilerini zaman zaman siyasal açıdan zorlayıcı bir hale sürüklemişse de hareketin temsilcileri konjonktürel hadiselerin haricinde bu “tezli siyaseti” sürdürmüşlerdir. Millî Görüş'ün bu çizgisi açısından Türk siyasi düşününde biçimlenen sağ-sol yelpazesindeki karşıt söylemlerden sıyrılarak Türk siyasi yaşamına yeni bir yorum getirmiş olduğu ileri sürülebilir (Akın ve Çoşkun, 2017: 8).

Millî Görüş'ün “İslâmcı” olarak nitelendirilen seyrinde esas olan İslâmiyet'in Batılı değerler karşısında güçsüz bırakılan manzarasına kayıtsız kalmamaktır (Subaşı, 2013: 576). Millî Görüş

Hareketi'nin siyasal kimliğinin özünü "İslâmcılık" teşkil etse de son tahlilde muhafazakârlıkla ilişkilendirilebilecek bir hareket profilini haizdir (Özçelik, 2016: 86). Son olarak Millî Görüş partilerinin hiçbiri kendi siyasal kimliğini *muhafazakâr* olarak tanımlamamıştır. Kaldı ki Türkiye'de 2001 yılına kadar kendini muhafazakâr olarak nitelendirmiş bir siyasal parti, akım, cemaat ya da hareketten söz etmek güçtür. Ancak bu partilerin programları, seçim beyannameleri irdelendiğinde muhafazakâr tonları barındırdıkları ileri sürülebilir. Baykal'ın (2021: 46) da işaret ettiği gibi reel politik düzlemde muhafazakârlıktan daha genel bir ifadeyle sağdan kopmaları kolay olmamıştır.

3.1. Milli Nizam Partisi (MNP) ve Muhafazakârlık Anlayışı (1970-1971)

Açık İslâmî referansları haiz ilk Türk siyasi partisi konumundaki MNP (Özbudun ve Hale, 2010: 31), 1970'te Necmettin Erbakan³ genel başkanlığında ve milletvekili olmayan 17 arkadaşı tarafından kuruldu. Erbakan, partisinin çağdaş Türkiye'nin başlıca özelliği olduğunu ifade ettiği ahlâkî yozlaşmayı ortadan kaldırmaya azimli militan, püriten İslâmcı bir oluşum partisi görünümünü verdi (Mardin, 2013: 104-105). 1970'te İslâmcı bir parti olarak MNP'nin siyaset sahnesine çıkmasıyla Türk İslâmcılığının siyasal sistem ile bütünleştiği ve parlamenter sistem kanalıyla meşrulaştırıldığı ifade edilebilir (Göle, 2011: 98). MNP'nin Türk sağ açısından İslâmcı ve muhafazakâr ayrışmasını getirdiği ileri sürülebilir (Yavuz, 2018: 592).

MNP, kendini tanımlarken muhafazakârların sıklıkla başvurduğu gibi milletin geçmişteki zaferlerine göndermede bulunmuştur. Bu bağlamda MNP'nin geçmişten ilham alarak geçmişi diriltme arzusu da bulunduğu ileri sürülebilir. Partinin kuruluş beyannamesinden de anlaşılacağı üzere MNP tarihe, dine, maneviyata vurgu yaparak geniş kitleri çatısı altında toplama çabasında olmuştur:

Allah'ın hakkı tutma, iyiyi sağlama ve kötüyü men etme yolunda bulunmak üzere seçtiğimiz mümtaz ve aziz milletimiz! Asırlardan beri özleyip beklediğin, kendi ruhunun derinliklerinden gelen ve senin bizatihi kendi öz varlığının mana ve madde sahasında yeniden doğuşundan başka bir şey olmayan Millî Nizam Partisi, kuruluşu münasebetiyle sana ilk hitabını yaparken, önce Cenab-ı Hakk'ın sayısız nimetlerine şükreder. Millî Nizam Partisi, milletimizin fitratında mevcut ahlâk ve fazileti kuvveden fiile çıkarmak ve bu sayede cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza da saadet ve selâmet getirmek gayesiyle kurulduğunu belirtir; bugün içinde bulunduğu durum ne olursa olsun, Hakk'ın yardımıyla çok yakın bir gelecekte, milletimizin yeniden bütün dünyaya örnek büyük bir medeniyet kuracağını müjdeler; bütün vatandaşlarımızı bu ulvi gayenin tahakkuku için el birliği ile çalışmaya çağırır.(...) Bugün; bundan bin sene önce şahlanıp haçlı ordularını göğsünde söndüren, beş yüz sene önce gemileri karadan yürüten, dört yüz sene önce Viyana kapılarını zorlayan, yarım asır önce Çanakkale ve İstiklâl Harbimizin şaheserlerini meydana getiren millî ruh yeniden şahlanıyor, çoşuyor ve Millî Nizam Partisi'ni kuruyor (MNP Kuruluş Beyannamesi, 1970: 1-7).

MNP'nin ihdas edilmesini zaruri kılan nesnel şartlar sanayileşme sürecinden geçen Türkiye toplumundaki fonksiyonel çözümlerin derinleşmesinin bir neticesi olmakla birlikte basın ve kamuoyu yeni parti ve idarecilerini siyasal kanallarla Türkiye'de İslâm'ın savunucusu olarak lanse

3 MNP kurulmadan önce Erbakan, DP'nin mirasçısı iddiasındaki AP'yi desteklemişse de Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği'nin genel sekreteri olduğu sıralarda AP Genel Başkanı Süleyman Demirel ile ihtilafa düştü. 1969'da Konya'dan bağımsız aday olan Erbakan, 1970'de ilk partisi konumundaki MNP'yi kurdu (Mardin, 2013: 104). Parti kurucuları arasında Ali Haydar Aksay, Süleyman Arif Emre, Saffet Solak, Hasan Aksay, İsmail Müftüoğlu gibi isimler bulunmaktaydı. Partinin genel başkanı Erbakan, önce AP'den aday olmak istemişse de adaylığı Demirel tarafından veto edilmişti. Parti, AP listesinden parlamentoya girmeyi başaran Isparta milletvekili Hüseyin Akmumcu ve Tokat milletvekili Hüseyin Abbas'ın katılımıyla üç milletvekiliyle parlamentoda temsil imkânı elde etti (Aydın ve Taşkın, 2017: 198).

etmiştir. Esas itibarıyla İslâmcı ideolojiyi bariz bir şekilde savunan *Bugün* ve *Sabah* gazetelerinin MNP'yi bu biçimde resmettikleri ifade edilebilir. Bugün gazetesi, okurlarına MNP'nin sağcıların partisi olacağı iddiasında bulunurken; Sabah gazetesi, MNP'nin Anadolu'nun bütün mukaddesatçılarınca umulan, bütün sağcıların gerçek menfaatlerini gözetecek ortamın sağında bir parti olarak nitelendirmekteydi. Partinin bu denli nitelendirilmesinin abartı olmadığı söylenebilir; zira Erbakan henüz 1969 genel seçimleri öncesinde “milliyetçi ve mukaddesatçı bir Türkiye yaratmak” sloganını kullanmaktan imtina etmemişti (Sarıbay, 2018: 576).

MNP'nin esas gayesinin maddi ve manevi kalkınmayı birlikte gerçekleştirmek olduğu ifade edilebilir. Maddi ve manevi kalkınma ise demokratik bir nizam içerisinde mümkün olabilecektir. MNP'nin esas gayelerinin sıralandığı parti programında kullanılan “selamet”, “refah”, “fazilet” ve “saadet” sözcükleri aynı zamanda MNP'nin halef partilerinin isimlerine karşılık gelmiştir (Çakır, 2018: 548).

Partimiz milletimizin fitratında mevcut olan yüksek ahlâk ve faziletin, kuvveden fiile çıkarılmasını, inkişafını ve cemiyetimize nizam, huzur, içtimai adalet ve vatandaşlarımıza saadet ve selamet getirmeyi gaye edinmiştir. Partimiz, milletimizin manevi kalkınma yanında, müspet ilimlerde ve teknikte taklitçilikten kurtulmuş, yapıcı, keşif ve icat edici gerçek bir ilimi inkişafa ve her sahada büyük şahsiyete erişmesini gaye edinmiştir. Partimiz, milletimizin geçirdiği büyük tarihi tecrübeler ve kazandığı olgunluk sayesinde, millî ve manevi değerlerimize hanel getirmeden demokratik hukuk nizamı içerisinde manevi ve maddi kalkınma hareketlerinin basiretli ve isabetli bir sentezini yaşacağını ve bu suretle beşeriyete ışık tutacak, refah ve saadet getirecek, yeniden dünyaya örnek üstün bir medeniyet kuracağını kabul eder ve bu büyük gayeye erişmek için vatandaşlarımızı hizmete çağırır (MNP Parti Programı, 1970).

Sınıfsal bir tahlil yapılacak olursa MNP'yi özetle üç toplumsal kesimin teşkil ettiği ifade edilebilir: Taşra menşeli mütedeyyin ailelerden gelip Cumhuriyet'in laik eğitim kurumlarından tahsil görmüş ve ekseriyetle serbest meslek ile uğraşan yeni elitler, taşrada sanayi ve ticaretle uğraşan mütedeyyin müteşebbisler, gerek taşrada gerekse de büyük kentlerde ikamet eden dar gelirli Sünni mütedeyyinler. Zaman zaman birbirine karşıt arayış ya da beklenti içinde olan bu çevreler soyut bir “İslâm kardeşliği” söylemi etrafında kümeleniyorlardı. Bu çevreler arasındaki entegrasyonu dinî meselelere vakıf olan kadrolar ve bazı İslâmî cemaat liderleri sağlıyorlardı. MNP'nin önemli kadroları çoğunlukla Nakşibendî tarikatının etkili kollarından İskender Paşa Dergâhı'na mensuptu. Tarikat lideri Mehmet Sait Kotku, MNP'nin kurulmasını hem teşvik etmiş hem de tasvip etmişti. Diğer Nakşi kolları, Nakşibendiye haricindeki birtakım tarikatlar, bilhassa Anadolu'da varlık gösteren irili ufaklı bazı dergâhlar, dahası Nurcuların bir kısmı da MNP'nin ya kuruluşundan beri bulundu ya da sonrasında MNP'ye katıldı (Çakır, 2018: 545).

MNP programında millî ve ahlâkî değerleri barındıran kalkınmacı bir söylem egemendi. Devletçi bir müdahale ekonomisinden yana olan parti; serbest piyasa anlayışına, faize ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'na karşı olup ağır sanayi yatırımlarına ağırlık verilerek otarşik bir büyümeyi savunuyordu (Aydın ve Taşkın, 2017: 198). Türk muhafazakârlığının kökleri çok eskilere kadar götürülse de MNP'ye kadar kapsamlı ve sürekli bir yapıdan mahrum olduğu ileri sürülebilir. MNP, Türk siyasal hayatında uzun süre yer edinen Millî Görüş Hareketi'nin siyasi arenaya ilk adım attığı bir parti

olmasının yanı sıra bir düşünce formu olarak muhafazakârlığın meşruiyete kavuşmasında ve ülkedeki muhafazakârlık tartışmalarının önünün açılmasında önemli bir etkidir (Demirkanoğlu, 2018: 1).

Millî bağımsızlığı hedefleyen, İslâmcı ve modernist yönleri haiz bir siyasi parti konumundaki MNP (Çakır, 2018: 546), 1971’de, kısmen 12 Mart Muhtırası’nın doğurduğu siyasi konjonktürün tesiriyle, laiklik aleyhinde faaliyetlerde bulunduğu iddiasıyla Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmıştır (Özbudun ve Hale, 2010: 31). Ayrıca MNP’nin Anayasa Mahkemesince laikliği ihlal ettiği gerekçesiyle kapatılan ilk parti özelliğini gösterdiğini belirtmek gerekir (Işık, 2018: 23). MNP, politik amaçlar uğruna dinin alet edilmesini yasaklayan siyasi partiler kanununa binaen kapatılmıştır (Mardin, 2013: 105). Meşruluğunu farklı ideolojiden alan bir siyasi sistem içinde bulunmasına rağmen MNP’nin dayandığı başka meşruluk anlayışından da söz edilebilir: Mevcut siyasi sistem, meşruluk kaynağı olan Kemalist düşüncenin geçiş toplumunun milliyetçiliğine tekabül ederken, klasik toplumun egemen düşüncesini teşkil eden dinsel düşünce, “millet” kavramı yerine “ümme” kavramını öncelendiği için meşruluk anlayışı da bu esaslara dayanmaktadır. İşte MNP’nin kapatılmasının arkasındaki asıl ideolojik saikin öncelikle bu farklılıktan kaynaklandığı söylenebilir; zira MNP’nin siyasi sistem içinde mobilize olabileceği alanın hudutları, klasik toplumdaki ideolojiye rakip olarak beliren ve egemen hâle gelen milliyetçi ideoloji, başka bir ifadeyle Kemalizm, aracılığıyla belirlenmiştir. Öte yandan MNP’nin kapatılmasında önemli bir faktör olarak o dönemin siyasi konjonktürün, başka bir anlatımla 12 Mart döneminin tipik özelliği ise bürokrasinin tekrardan iktidara nüfuz etme denemesi olması ve Kemalist ideolojinin prensiplerini benimsemesidir. 12 Mart muhtırasının ana temasının toplumun içine düştüğü krizden kurtuluşunun yegâne yolunun Kemalist ideoloji çerçevesinde getirilecek çözümler olduğu ileri sürülebilir. Kuşkusuz bu tarz bir ortamdan dinsel ideolojiyi referans alan bir partinin etkilenmemesi imkânsızdı. Nitekim MNP’nin kapatılması bunu ispatlamıştır (Sarıbay, 2018: 579-580). Son olarak, MNP’nin siyaset sahnesine çıkışına dek sağcı partilerin ideolojik duruşu, sistem karşıtlığında yeni bir sistemin tasavvurundan çok sistem içerisinde mevcut bir karşıtlık hâliyle faaliyet yürütmeleri biçiminde belirtilebilir. Bu bağlamda, Millî Görüş Hareketi ve Necmettin Erbakan liderliğinde kurulan MNP’nin sağa yönelik bu mevcut tanımlamanın ötesinde yeni bir tanımlama getirdiği ileri sürülebilir. Bundan dolayı aşağı yukarı bir buçuk yıllık kısa bir ömrü olmuş ve Anayasa Mahkemesince siyasi faaliyetlerine son verilmiştir (Akın ve Çoşkun, 2017: 7).

3.2. Milli Selamet Partisi (MSP) ve Muhafazakârlık Anlayışı (1972-1980)

Kısa bir zaman diliminde tecrübesizliğinin, sosyolojik tabanındaki heyecanın ve devlet olgusunun o dönemde kuvvetli bir İslâmî partiye hazır olmamasının kurbanı olan (Çakır, 2018: 546) MNP’nin kapatılmasının ardından 1972’de bu partinin alenen bir devamı niteliğinde olan MSP kuruldu⁴

---

4 MSP’nin kuruluşu açısından mühim soru, bu partinin MNP ile arasında bir farkın olup olmadığı, varsa bu farkların hangi noktalarda toplandığına ilişkindir. Öncelikle MSP sözcüleri olabildiğince MNP’nin devamı olduklarını, toplantılarda alenen dile getirmekten imtina etmemişlerdir. Buna ilaveten MNP hareketinde faaliyet gösteren isimlerin aynı zamanda MSP’nin kuruluşuna da destek sağlamaları, MSP’nin, MNP’nin değişikliğe uğramamış bir devamı mahiyetinde olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak önemle belirtmek gerekir ki Anayasa Mahkemesi’nin MNP’yi kapatması, aynı akıbete uğramamak için MSP ileri gelenlerini daha ihtiyatlı

(Mardin, 2013: 105). Genel Başkanlığa Süleyman Arif Emre getirildi ve parti kısa sürede kırk iki ilde örgütlenmeyi başardı. Parti'nin perde arkasındaki lideri Erbakan ise İsviçre'den yurda dönerek 1973 yılının Mayıs'ında partiye fiilen katıldı. Böylece parti 14 Ekim 1973 tarihli genel seçimlere hazır duruma geldi. MSP, öncelikle AP oyları üzerinde bölücü etki yaratacağı için AP lideri Demirel bu partiye karşı direkt cephe aldı ve bu partinin “muvazaa yoluyla” kurulduğunu ileri sürdü. MSP ise kendi programını “Millî Görüş” başlıklı bir bildiri ile kamuoyuna takdim etmişti. Böylece Türkiye’de “Millî Görüş” geleneği de başlatılmış oldu (Aydın ve Taşkın, 2017: 249). Bu çerçevede, Millî Görüş'te yer alan “millî” nitelemesi, esas itibariyle MSP'nin kurulduğu dönemdeki diğer partilerle kıyaslamasıyla ilintili bir husustur (Feridunoğlu, 2013: 52). MSP'nin amacı ve misyonu parti programı'nın (1976: 3-4), “ana gaye” başlıklı bölümünde 7 (yedi) madde halinde şöyle belirtilmiştir:

- Partimizin temel amacı, milletimizin hem manevî hem de maddî alanda kalkınarak saadet ve selamete ulaşmasıdır (1. Madde).
- Manevi kalkınmamızı sağlamak için milletimizin millî bilinç ve amaçlar etrafında kümelenmiş bölünmez bir bütün oluşturması, İnsan hak ve hürriyetlerinin güvence altına alınması, demokratik düzen içinde iç barışın tam ve kâmil anlamda tahakkuku ve devlet millet birlikteliğinin tesisi, Anayasa'nın 10. ve 14. maddelerinde ifadesini bulan insanın manevî varlığının gelişmesi ve yine Anayasa'nın 11, 19, 22, 26, 29. maddelerinde hassasiyetle vurgu yapılan ahlâk ve fazilet eksenli bir cemiyet nizamı mecburiyetini kabul eden maneviyatçı ve ahlâkçı görüşün esas alınması gerektiğine inanıyoruz (2. madde).
- Manevi kalkınmamızın sağlanması ve milletimizin uygar medeniyetin her açıdan üstüne çıkabilmesi ve örnek bir medeniyet kurulabilmesi için büyük ve şanlı tarihimize gurur duyan geçmişine bağlı, gelenek ve örflerini saygıyla koruyan, her türlü taklitçilikten uzak, millî şahsiyetini idrak etmiş, her gün bir öncekinden daha ileri olma iman ve azmiyle şahlanan bir bilinçle hareket edilmesi zorunluluğuna inanıyoruz (3. Madde).
- Partimizin maddî kalkınma açısından temel amacı, milletimizi medeniyet yarışında en müreffeh ve gelişmiş bir düzeye ulaştırmaktır (4. Madde).
- Maddî kalkınmamızı sağlamak için içtimaî ve bireysel refahını sağlamak, Anayasanın öngördüğü gibi herkes için insanlık haysiyetine lâyık bir yaşam seviyesinin tahakkukuna çalışmak, meşru kazanç ve faaliyetleri teşvik etmek, mülkiyet hakkına saygılı olmak temel ilkelerimizdendir (5. Madde).
- Bu amaçla partimiz israfın kaldırılması, her türlü istismar ve tefeciliğin terki, genel kalkınmanın ivedi sanayileşme aracılığıyla gerçekleşmesi, yurdumuzdaki zümrevî ve coğrafi dengesizliğin giderilmesi, vergilerin basit ve adil esaslarla ödenmesi, birikmiş para ve imkânların tevcihinde ekonomik ve içtimaî yönden kalkınma açısından en mühim alanların yer almasını sağlayacak verimli bir sistemin gerçekleştirilmesi ve yürütülmesi, ekonomik açıdan

---

davranmaya sevk etmiştir. Dahası, kapatılan MNP'nin genel başkanı olan Necmettin Erbakan, MSP'nin kurucu kadrosu içerisinde dahi bulunmamış ve MNP döneminden farklı olarak söz hakkı alıp kürsüye çıkan kişilerin ferve davranmalarına dikkat edilmiştir (Çakır, 2018, s. 580).

ve içtimaen yükselme çalışmalarının millî bir bilinç, hamleci ruh ve aşkla yapılmasının gerekliliğine inanır (6. Madde).

- Partimiz aziz milletimizi, bu amaçlar için gönül ve elbirliğiyle çalışmaya davet eder (7. Madde).

MSP'nin resmî doktrinini üç başlık altında ele almak mümkündür (Mardin, 2013: 105):

- Dine göndermede bulunan bir dünya tasavvuru,
- Ülkenin ivedi bir şekilde sanayileşmesine yönelik atılım ve halkçı bir iktisadi bölüşüm,
- Sosyal ahlâk.

Daha geniş bir çerçevede ele almak gerekirse MSP'nin tam anlamıyla İslâmî olmamakla birlikte İslâmiyet'in ideolojisinden ilham alan bir dinî-laik karışımı bir ideolojisi ve kimliği mevcuttu. Söz konusu ideoloji iki açıdan çözüm öngörmekteydi: Devletin müdahaleci politikaları aracılığıyla esnafın ve tüccarın ayakta kalması için ağır sanayi hamlesi ve bireysel açıdan da dindar kimselerin yetiştirilmesiydi. “Yeniden Büyük Türkiye” tasavvuruyla siyaset sahnesinde varlık gösteren MSP, bu tasavvurun gerçekleşmesi için manevi kimliğin ve İslâmî kültürün lüzumlu olduğunun altını çizdi. MSP, “Müslüman çalmaz, hak yemez ve adaleti gözetir” şeklindeki İslâmî varsayımla hareket etmişti. Bu bağlamda İslâm, MSP nezdinde vicdanı ve davranışı denetleyen yaptırıcı bir kuvvetti. Bu kimlik ve karakter inşasının “Müslüman aile” ve devlet tarafından açılacak İmam Hatipler olduğu tezi ileri sürüldü. Daha önce de belirtildiği gibi MSP'nin programı dikkate alındığında ahlâklı ve dindar nesillerin yetişmesi için Müslüman aileye ve devlet aygıtına büyük görevler düşüyordu. Ülke çapında çok sayıda İmam Hatip Okulu inşa etme derneği idaresi MSP il veya ilçe yönetici kadrolarından meydana geldi. 1970'lerde güçlenen Nur cemaatinin de teveccühünü kazanan parti, ivedilikle diğer cemaatlerin tamamıyla ilişki kurdu. Gerek sanayi gerekse İmam-Hatip için geniş kitleleri harekete geçiren MSP, çağdaşlaşma yolunda geleneğin şart olduğu tezini devamlı işledi (Yavuz, 2018: 593).

MSP'nin ilk katıldığı genel seçim 14 Ekim 1973 tarihinde yapıldı. Katılım oranının son derece düşük olduğu (% 66,8) seçimlerde birinci olan CHP (% 33,3 ile 185 milletvekili) oylarında büyük bir artış yaşanmış ve ilk defa CHP oyları ve Meclis'teki milletvekili sayısı AP'yi (% 29,8 ile 149 milletvekili) geçmişti. Seçimlerden önce kurulan MHP (% 3,4 ile 3 milletvekili) ile kapatılan MNP'nin halefi MSP (% 11,8 ile 48 milletvekili) meclise girmeyi başarmış⁵ ve üçüncü parti olarak oldukça güçlü bir grup oluşturmuştu. Devletçi CHP çizgisinin devamı mahiyetindeki CGP (% 5,3 ile 13 milletvekili) ise az sayıda milletvekili ile de olsa parlamentoya girmeyi başarmıştı. Ne var ki, bu parlamento tablosu, herhangi bir partinin tek başına iktidar olmasına imkân tanımıyordu (Aydın ve Taşkın, 2017: 251-252). Seçim sonuçlarının açıklanmasının ardından Türkiye 100 (yüz) günü aşkın bir süre hükümet krizi yaşadı. Seçimler 14 Ekim 1973'te yapılmışken, CHP-MSP koalisyonu ancak 7

---

5 MSP'yi destekleyen şehirler, ağırlıklı olarak devletin sanayi lehine izlediği ekonomik politikalarından peyoratif etkilenen taşradaki zanaatkâr, esnaf ve çiftçi olmuştur. MSP çevredeki dinsel söylemi baz alarak bir kalkınma modeli anlayışına girmiştir. Sosyal manada muhafazakâr, başka bir ifadeyle dinin toplumsal yaşamdaki konumunu savunan; iktisadi manada ise devlet eliyle sanayileşmeden yana olan ve geleneği dışlamayan bir moderniteyi benimsemiştir (Yavuz, 2018: 593).

Şubat 1974'te güvenoyu alabilmişti. Bu durum ana sebebi, partiler yelpazesinin sağında bulunan AP, CGP, DP ve MSP'nin birbirini kollamalarıydı (Çavdar, 2019: 231-232). Erbakan ve arkadaşları 1974 yılında kurulan MSP-CHP koalisyonunu "solcular bizim namaz kılmayan kardeşlerimizdir." diyerek meşrulaştırma çabasında olmuştur (Çalmuk, 2018: 564). MSP'nin koalisyona dâhil olması orduyu rahatsız etmişse de koşullar uygun olmadığından askeri bir müdahalede bulunulmamıştır. Kaldı ki 12 Mart muhtırasının etkileri henüz ortadan kaldırılamamıştı. Büyük zorlukların neticesinde kurulan hükümet, Kıbrıs krizinden dolayı dağılmıştır (Birand, 1984: 43). MSP'nin ikinci koalisyon tecrübesi, hükümeti kurma görevini almış olan AP Genel Başkanı Demirel'in çalışmaları sonucunda dört partinin (AP, MSP, CGP, MHP) katılımıyla 31 Mart 1975'te kurulan I. Milliyetçi Cephe Hükümeti oldu. Süleyman Demirel'in Başbakan olduğu hükümette MSP Genel Başkanı Süleyman Demirel ve MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş Başbakan Yardımcılıklarını paylaşmışlardı. Erbakan, 1973'te CHP ile koalisyon kurduktan sonra, böyle bir sağcı cephe hükümetinde yer almakta herhangi bir beis görmemişti. Hükümet, çoklu koalisyonun yarattığı sorunların yanı sıra Çankaya Köşkü ile anlaşmazlıklarla, sokak hareketlerinin artışından kaynaklanan kaos ortamıyla, MSP ve MHP'nin paramiliter güçlerinin bu hareketlere müdahil olmasından kaynaklanan sorunlarla ve parlamento içindeki katı CHP muhalefetiyle boğuşuyordu. Ancak buna rağmen hükümet, 1977 genel seçimlerine dek iş başında kalabildi (Aydın ve Taşkın, 2017: 269). Burada Milli Görüş'ün sağcı, milliyetçi bir cephede yer alması ile muhafazakârlık arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Milli Görüş hareketinin milliyetçi muhafazakâr düşüncenin pragmatizminden beslenerek hareket ettiği ifade edilebilir.

MSP, son koalisyonu 1977 genel seçimlerinin ardından II. Milliyetçi Cephe Hükümeti (AP, MSP, MHP) ile yapmışsa da koalisyon ömrü çok kısa olmuş, koalisyon 1978'de yıkılmıştır. 12 Eylül askeri müdahalesi ile MSP kapatılmış ve parti lideri Erbakan kapatılan diğer partilerin liderleriyle birlikte tevkif edilmiştir. 12 Eylül müdahalesinin ardından MSP'nin kapatılması üzerine Millî Görüş geleneği Refah Partisi ile devam edecektir (Işık, 2018: 24).

4. 1980 SONRASI MİLLÎ GÖRÜŞ PARTİLERİ VE MUHAFAZAKÂRLIK ANLAYIŞLARI (1983-2002)

1960'ların sonlarında ortaya çıkan 1990'larda kendisinden sıkça söz ettiren Millî Görüş Hareketi, Türkiye'de kuşkusuz ki zikre değer siyasal aktörlerdendir. Hareketin kökleri 1960'ların sonlarına dayansa da gelişmesi ve güçlenmesi 1980 sonrasıdır. Daha önce ifade edildiği gibi Millî Görüş geleneğindeki partiler arasında yer alan MNP (1970-1971) ve MSP'nin (1972-1980) siyaset arenasındaki serüveni 1980 öncesidir. 1980 öncesi dönemi, Millî Görüş Hareketi'nin *filizlenme dönemi*; 1980 sonrası, özellikle 1990'lı yılları ise hareketin *en parlak dönemi* olarak nitelendirmek mümkündür. Bundan dolayı bu çalışmada Millî Görüş Hareketi'ni bir bütün halinde ele almak yerine 1980 öncesi ve sonrası şeklinde analiz etmenin daha yararlı olacağı düşünülmüştür. Bu bağlamda, 1980 sonrasındaki dönemde faaliyet gösteren Millî Görüş partileri (RP, FP ve Saadet Partisi) müstakil başlıklar altında ele alınmıştır. Burada önemle belirtmek gerekir ki Refah Partisi ile yükselişe geçen Millî Görüş hareketinin FP ve Saadet Partisi dönemlerinde giderek güç kaybettiği ileri sürülebilir.

1980 sonrası dönemde, özellikle 1990'lı yıllarda Millî Görüş hareketini anlamlandırmak için öncelikle RP'yi irdelemek gerekmektedir. RP'nin 1991 yılından itibaren parlamentoda fiilen varlık göstermeye başlaması ve akabinde 1994 yerel ve 1995 genel seçimlerinde kayda değer başarı sergilemesi, başta ordu ve medya olmak üzere farklı kesimlerin tepkisine yol açmış, “irtica” söyleminin sıkça kullanılmasına sebebiyet vermiştir. 1980 sonrası dönemde RP ile başlayan Millî Görüş geleneği, sırasıyla FP ve SAADET ile devam ettirilmiştir. 1980 sonrasında Millî Görüş partileri, 1980 öncesinde olduğu gibi, gelenek ve tarih ile barışık bir tutum sergileyen muhafazakâr-dindar kesimlerin mobilizasyonunu sağlayabilmişlerdir. Başka bir anlatımla, geçmişten geleceğe eklemlenen bir yönelim sayesinde Millî Görüş partileri geniş kitleleri etkileyip harekete geçirebilmişlerdir. Bu mobilizasyonu sağlamak için muhafazakâr değerlerden yararlanılmıştır.

4.1. Refah Partisi (RP) ve Muhafazakârlık Anlayışı (1983-1998)

RP, 12 Eylül müdahalesinin ardından avukat Ali Türkmen öncülüğündeki 33 kişi tarafından 19 Temmuz 1983'te kuruldu. Millî görüşçüler öncelikle disiplinin altını çizen “nizam”dan manevi vurgusu yüksek “selamet”e geçmiş özellikle, sonrasında ise piyasa ekonomisine geçiş yıllarında “refah” nitelemesini tercih ettiler (Çakır, 2018: 548). Partinin amacı, “*programında yazılı hususları gerçekleştirmektir. Bunun için Anayasa ve 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu çerçevesinde faaliyet gösterir*” (RP Parti Tüzüğü, 1983: 3; RP Tüzük, 1996: 1). RP parti programın'da (1986: 6-8, 31) ise Atatürk milliyetçiliğine ve ilkelerine referansla partinin temel gayesinin milleti çağdaş uygarlık düzeyini çıkartmak olduğu belirtilmiştir. RP, gerçek anlamda demokrasinin kurulmasına, milli iradenin tecelli etmesi için çalışılacağını ve Cumhuriyet yönetiminin normal işleyişine engel olabilecek her türlü uygulama ve düşüncenin karşısında duracağını ifade etmiştir. Dahası fikir, düşünce ve vicdan özgürlüklerine önem atfedilmiş, bu özgürlüklere yapılacak her türlü baskıyı ilkel ve laikliğe aykırı olarak değerlendirmiştir. Son olarak dış politikada bütün ülkelerle iyi ilişkilerin kurulması gerektiği ilan edilmiştir.

RP'yi selefi MSP'den ayıran en belirgin özellik, RP'nin daha az dinsel kavramlardan müteşekkil daha demokrat ve daha sivil toplumcu söylemi haiz olmasıydı. Başka bir anlatımla, 90'lara kadar RP büyük oranda MSP çizgisi ve söylemindeydi. 90 sonrası ise belirtilen söylem değişikliği gerçekleşti. Bu yeni söylemin belirmesinde “imkân alanlarının” genişlemesi ve Türkiye'nin AB'ye girme konusundaki girişimleri birinci derecede etkili oldu. RP'nin söylemindeki liberalleşmenin büyük oranda yeni-sağ siyaset ve tabanındaki sosyal dönüşümle ilgili olduğu ileri sürülebilir. Öte yandan RP'nin ideolojisinin muhafazakâr milliyetçi söylemi İslâmî motiflerle kurgulayan bir tarafı mevcuttu. İdeolojisini “Millî Görüş” olarak niteleyen RP hem muhafazakâr hem milliyetçi hem de İslâmcıydı. Muhafazakâr-milliyetçi tarafı devletçiliğe vurgu yapması ve “yeşil Kemalizm” olarak tarif edilebilecek boyutta bir devlet sempatisi benimsemesiydi. RP'nin en sivil tarafıysa İslâmcılığıydı. İslâmcılık ise iç ve dış politikada değişik biçimlerde okunuyordu. Dış politikadaki İslâmcılığın hedefi, İslâm dünyasına liderlik edecek büyük Türkiye tasavvuruydu. Merkezi tanzim etmek isteyen bir çevre partisi konumundaki RP, zamanla İslâmcılığı öteleyerek muhafazakâr bir milliyetçiliği savunmuş ve ekonomik açıdan kapitalist sistemi çözüm olarak görmeye başlamıştır (Yavuz, 2018: 596-600). RP'nin

ne şeriatçı ne de demokrat olduğu söylenebilir; zira RP'nin şeriatçılığı ve demokratiği kendinedir. Başka bir anlatımla, RP'nin şeriat için demokrasiyi kullanmasının bir görünümünden ibaret olduğu, şeriat istediği ve demokrasiyi kullandığı ise ayrı ayrı birer yanılsama olduğu ileri sürülebilir (Çakır, 1994: 130-131).

Laikliği din düşmanlığının yerine din ve vicdan özgürlüğünü her türlü istismardan koruyucu bir ilke olarak vazedен RP, muhafazakâr bir yaklaşımla ailenin önemine dikkat çekmiş, aileyi milletin temeli olarak tanımlamıştır:

Partimiz ailenin milletin temeli olduğuna inanır. Ailenin güçlenmesi; huzur, saadet ve selâmet içerisinde yaşaması ve her türlü yıkıcı maddî ve manevî tesirlerden korunması için gereken bütün tedbirlerin alınması vazgeçilmez prensiplerimiz arasındadır. Aile, Millî Eğitimimizin de temel birimidir. Fertlerin manevî eğitim ve gelişimi ailede başlar. Bu bakımdan aile hayatı ile Millî Eğitim faaliyetlerini bir bütünün parçası olarak görür ve Millî Eğitim politikasının aileyi ve aile içindeki eğitimi; aile içindeki eğitimin de Millî Eğitim faaliyetlerini tamamlaması ve takviyesi için yeni bir sistemin geliştirilmesine çalışacağız (RP Parti Programı, 1986: 8-9).

RP, kendisini tanımlarken, diğer Millî Görüş partileri gibi, ötekileştirme yoluna da başvurmuştur. Bu bağlamda RP, kendisini “hakkı üstün tutan Millî Görüş partisi” olarak tanımlarken kendisi dışında kalan diğer tüm siyasal partileri Batı taklitçisi olmakla itham etmiştir:

Türkiye’de ‘Batı taklitçisi partiler’ ister kendilerine solcu desinler ister sosyal demokrat, ister liberal, ister kapitalist, ister sağcı, ister milliyetçi, ister muhafazakâr desinler, ne derlerse desinler netice itibariyle temelde bilerek bilmeyerek Batı taklitçisidirler. Hâlbuki Batı zihniyetinin temeli Eski Roma’ya, Eski Roma’nın temeli Eski Yunan’a, Eski Yunan’ın temeli de Eski Mısır’a yani Firavunlara dayanmaktadır. Bu yüzden netice itibariyle hepsi kuvveti üstün tutan zihniyete sahiptir. Bunların zihniyetlerinden insanlığa mutluluk gelmez. Hâlbuki Refah Partisi hakkı üstün tutan zihniyetin temsilcisidir. Onun için diğer çeşit çeşit Batı taklitçisi partilerden temelde ayrıdır. Bu yüzden Türkiye’de temelde iki parti mevcuttur. Bunlardan biri, hakkı üstün tutan Millî Görüş zihniyetinin partisi: Refah Partisi’dir. Diğerleri de öbürklerin hepsi yani kuvveti üstün tutan Batı taklitçisi partiler yani kısa adıyla ‘taklitçiler’dir (RP Seçim Beyannamesi, 20 Ekim 1991: 7-8).

RP’yi kavramak için Özal’ın teşvik ettiği Müslüman orta sınıfların yükselişe geçmesi sürecinden zamanla büyük ölçüde yararlanmayı başardığını vurgulamak gerekmektedir. RP, İslâmcılık içinde zaten önemli bir damar oluşturan “orta sınıf İslâmcılığı”na yatkın kadrolar tarafından yönetilmekteydi. Geleneksel tarikat ve cemaatlerin 1950 sonrası sağcılaşma serüvenlerinin de beslediği bu orta sınıf İslâmcılığı, devlet ile mutabakat gereğine verdiği önemle biliniyordu. Ancak RP’nin esas başarısı, orta sınıf beklentileri için yarattığı dinamik ümitvarlığın yanında, yoksullar için de ümit ve teselli karışımı bir odak olarak kendisini kabullendirilebilmesinde aranmalıdır (Aydın ve Taşkın, 2017: 411).

1990’larda merkez sağ ve sol görüşlere sahip siyasi partiler arasında yaşanan çatışmalar ve derinleşen ekonomik krizler sebebiyle seçmen, söz konusu partileri desteklemeyi bırakmıştır. RP ise 1990’lı yılların başından itibaren bu durumu fırsata çevirip seçmenin taleplerine kulak vermiştir (Yüksel, 2004: 5). RP’nin 1990’lı yıllarda katıldığı ilk seçim, 1991 genel seçimleri olmuştur. Toplam 7 partinin katıldığı bu seçimlerde 12 Eylül ürünü % 10 baraj engeline takılmamak için RP-MÇP-IDP ittifakı kurulmuş, MÇP ve IDP, RP listelerinde seçim yarışına girmişlerdir. Son tahlilde bu üç parti toplamda % 16,9 oy oranıyla 62 sandalyeyi kazanabilmiştir (Işık, 2018: 28). Söylem düzeyinde RP, 90 sonrasında söylem değişikliği yaşasa da reel-politik söylemde sağcı görünüm vermiştir. Bu ittifak muhafazakârlığın tezahürü olarak okunabilir.

Seçim sonuçları bazında düşünüldüğünde 1990'lar ile 1970'ler arasında önemli benzerliklerin görüldüğü ileri sürülebilir; çünkü 12 Eylül askeri müdahalesinden önce Meclis'te faaliyet gösteren siyasal partiler, 1980 sonrasında adlarını değiştirmiş ve 1991 genel seçimlerinde parlamentoda yer alabilmişlerdir. Keza 12 Eylül müdahalesiyle yasaklı duruma gelen parti önderleri de 1991 seçimlerinde parlamentoda bulunabilmişlerdir. Tıpkı 1970'lerde olduğu gibi 1990'larda da seçmen kitlesinin tercihleri arasında büyük benzerlikler görülmüştür (Tokgöz, 1994: 21). 1991 milletvekili seçimlerinde MÇP ve IDP ile kurduğu ittifak sonucunda parlamentoya girmeyi başaran RP, 1994 mahalli seçimlerine yalnız başına katılmış ve ANAP'ın hemen ardından ikinci sırada yer almıştır. Bu seçimlerin sonucunda RP İstanbul, Ankara, Konya, Diyarbakır, Erzurum ve Kayseri'nin yanında birçok il, ilçe ve belde belediyesi kazanmıştır. 1994 mahalli seçimlerinde RP, kitle partisi olma yolunda ciddi mesafe kaydetmiştir (Işık, 2018: 34).

1994 yerel seçimlerinde “İslâmcı” oyların yükselişi dört gerekçeye dayandırılabilir. Birincisi, “büyük” partilerin istihdam, halka ekonomik ve toplumsal fayda sağlamadaki başarısızlığına karşı protesto ve buna paralel olarak İslâmcıların bunu sağlayabileceği ümidiyle izah edilebilir. İkincisi, İslâmcılar Türkiye ve Avrupa'daki destekçileri aracılığıyla çok para toplayabiliyorlardı. Ayrıca Suudi Arabistan, Libya vb. devletlerden finansal destek aldıkları iddia edilmektedir. Üçüncü olarak İslâmcıların yerel örgütleri çok çaba sarf ediyor, ev ev dolaşarak propaganda yapıyor, çoğu kez gıda yardımında da bulunuyorlardı. Son olarak bazıları sırf dinî maksatlarla, salt şeriatçı olmalarından ötürü İslâmcılara oy vermekteydi (Akşin, 2014: 168).

RP'nin 1994 yerel seçimlerinde başarıya ulaşmasında aşağı yukarı Müslüman devletlerin tamamında yükselen İslâmî hareketlerin önemli rol oynadığı ifade edilebilir. RP'nin bu başarısıyla yeni sosyolojik sınıfların ve İslâmî kimliğin merkeze doğru ilerlemesine alan açılmıştır. İslâmî kimliğin yükselmesinde ise 1980 sonrasında gelişen piyasa ekonomisi ve liberalizme duyulan tepkinin etkisi yadsınmaz (Göle, 2011: 88-93).

1994 mahalli seçimlerinde büyük bir başarıya imza atan RP, geniş halk kesimlerine hitap eden tavrı ve “adil düzen” retoriği sayesinde 1995 genel seçimlerinden zaferle çıkmıştır. Bu seçimlerde dinî pratik ve vaatlerle kitleleri etkilemeyi başarabilen RP'nin oy artışı karşısında DYP ve diğer partiler oy kaybı yaşamıştır. RP'yi iktidar yapan 1995 genel seçim sonuçlarını irdelemenin yolu öncelikle dönemin siyasi iklimini analiz etmekten geçmektedir; akabinde ise seçim sonuçlarının meydana getirdiği tablo karşısında liderler arasında yapılan pazarlıklar ve yaşanan gerilimler dikkate alınmalıdır. Bu çerçevede RP'nin iktidara yükselmesinde seçmen desteğinin yanı sıra siyasi manzara ve diğer partilerin tutumları belirleyici olmuştur (Yüksel, 2004: 5-6).

28 Şubat sürecinde Cumhuriyet Başsavcısı Vural Savaş, 22 Mayıs 1997'de RP hakkında “ülkeyi iç savaşa sürükledikleri” iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurmuş, Anayasa Mahkemesi de 17 Ocak 1998'de “laik Cumhuriyete aykırı eylemleri saptadığı” gerekçesiyle RP'yi kapatmıştır (Aydın ve Taşkın, 2017: 432).

4.2. Fazilet Partisi (FP) ve Muhafazakârlık Anlayışı (1997-2001)

RP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması sonucunda RP milletvekilleri vakit kaybetmeden 17 Kasım 1997'de FP'yi kurdular.⁶ Partinin genel başkanlığına Erbakan'a yakınlığıyla bilinen Recai Kutun getirildi. Parti içinde bastırılan fikirler zamanla gündemi meşgul ederek FP'nin yeni bir hüviyet kazanmasına yol açtı. Yeni FP kimliği AB taraftarı, demokrasiyi araç değil amaç olarak gören ve çok kültürlülük konularında daha şeffaf bir politika izledi (Yavuz, 2018: 601). Yeni FP kmlığı parti programında somut bir şekilde ortaya konmuştur. Buna göre FP; Birleşmiş Milletler Evrensel Beyannamesi, Avrupa İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, AGİT prensipleri, Paris Şartı, Helsinki Nihai Senedi ve diğer uluslararası hukuk normlarında ifadesini bulan insan haklarının eksiksiz olarak uygulanmasının mecburiyetine inanmaktadır. Laikliği din ve vicdan özgürlüğünün bir teminatı olarak gören FP, millet iradesinin üstünlüğüne vurgu yapmıştır. Bu bağlamda temel nitelikleri hukuk ve adaletin üstünlüğü olan demokratik düzen, milli iradenin insan şeref ve haysiyetinin, düşünce, kanaat, söz, din ve vicdan özgürlüğünün güvencesi olduğu kabul edilmektedir. Bu çerçevede RP, Türkiye'nin çağdaş, demokratik dünya ile bütünleşmesinin yolunun ancak demokrasinin tam manada uygulanmasında geçtiğini belirtmiştir. Hatta Türkiye'de barış ve huzur ortamının ancak demokratik rejim içerisinde mümkün olabileceği ileri sürülmüştür. (FP Parti Programı, 1998: 4-5). Yine parti programında Türkiye'nin tarihten aldığı miras ve dünyadaki mevcut dengeleri de dikkate alarak yeni ve acil bir dünya düzeni için aktif bir dış politikanın izlenmesi gerektiği belirtilmiştir. Türkiye'nin milli çıkarları doğrultusunda Batı ile, özellikle Avrupa Birliği ve Amerikan Birleşik Devletleri ile olan ilişkilerin önemine dikkat çekilmiştir. Dahası, Türkiye'nin Birleşmiş Milletler'de aktif halde yer alması gerektiği ifade edilmiştir (Fazilet Partisi, 1998: 35-36).

FP, Millî Görüş çizgisindeki selefleri gibi özellikle muhafazakâr bir kurum olarak ailenin önemine dikkat çekmiştir. FP'nin aileyi bireye kimlik ve kişilik kazandıran, geçmiş ile gelecek arasında köprü işlevi üstlenen temel kurum olarak kabul etmesi muhafazakâr bir yaklaşımdır. Dahası FP, muhafazakâr bir yaklaşımla modern çağda gözlenen sorunların ve olumsuz gelişmelerin aile kurumu sayesinde çözüleceği iddiasındadır:

Fazilet Partisi'nin sosyal politikalarının özünde aile olacak ve bütün hizmetler aile temeli üzerinde inşa edilecektir. Aile kültürümüzün, kimlik ve kişiliğimizin oluşmasında ve yaşatılmasında vazgeçilmez temel bir kurumdur. Aile, geçmişle gelecek arasında köprüdür. Aile, her çağda ve her toplumda en temel ve tabii sosyal birim olarak varola gelmiştir. Sanayileşme ve büyüyen şehirleşme hareketi, iletişim imkân ve araçlarının kazandığı ivme; sosyal değişimi, yeni ihtiyaçları, tutkuları ve yeni davranış kalıplarını da beraberinde getirmektedir. Bu problemlerin yer yer aile kavramı üzerinde tereddütlere ve çözümlere yol açtığı bilinmektedir. Modern toplumlarda daha yoğun olarak gözlenen bu gelişme, bugün aynı toplumların varlığını tehdit eden tehlikelere yol açmış bulunmaktadır. Yalnızlık duygusu, bu duygunun yarattığı şiddet ve intihar eğilimleri, stres, alkol ve uyuşturucu alışkanlıkları ve benzeri sorunlar, modern toplumlarda gözlenen olumsuz gelişmelerin en çarpıcı yansımalarıdır. Modern şartların doğurduğu ve modern toplumların önünde duran bu temel sorun, insanlığı aile müessesinin vazgeçilmezliği üzerinde ortak bir bilince sevk etmektedir (FP Seçim Beyannamesi, 1999: 127-128).

6 Belirtmek gerekir ki, tam doğru bir ifadeyle, RP'ye kapatılma davası açıldıktan sonra FP kurulmuştur. Başka bir anlatımla RP kapatılmadan FP kurulmuştur.

FP, ayakta durmaya çalıştığı bir ortamda 1999 genel seçimlerine girmek zorunda kaldı. Bundan dolayı ciddi bir varlık gösteremeyeceği yorumları ağır bassa da FP, % 15,4 oy oranıyla 109 sandalye kazanarak seçimlerde üçüncü büyük parti olarak parlamentodaki yerini almıştır (Aydın ve Taşkın, 2017: 445). Oylardaki önemli orandaki düşüş, partinin daha ılımlı ve uzlaştırmacı yaklaşımı ya da RP'nin kapatılmasından dolayı İslamcı seçmenlerde beliren zihin karışıklığına bağlanabilir (Özbudun ve Hale, 2010: 34).

1999 genel seçimlerinden sonra Millî Görüş Hareketi'nin siyasal İslâm söyleminden hızla uzaklaşarak muhafazakâr bir yöne doğru evrilmeye başlamıştır denilebilir. Muhafazakâr kimliğin içselleştirilmesi Millî Görüş Hareketi'nin sistemle daha kolay işleyeceği umuduna dayanıyordu. Özetle, İslâmî söylemlerden büyük ölçüde vazgeçen Millî Görüş, o söylemleri muhafazakârlık kavramıyla taşıma gayretindeydi (Yavuz, 2018: 600).

22 Haziran 2001'de Anayasa Mahkemesi FP'nin, RP'nin mirasçısı olma iddiasını oy çokluğu ile reddetse de laiklik prensibine aykırı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle temelli kapatılmasına oy çokluğuyla karar verildi (Çakır, 2018: 574). İşte 1999 milletvekili seçimlerinin demokrasi kültürüne katkı sunmadığının mühim bir göstergesi de bu seçimlerin ardından FP'nin kapatılıp meclis dışı bırakılmasıydı (Erdoğan, 2012: 25). FP'nin içinde kapatılma kararından önce bir bölünmeye tanık olundu. Bir yandan Erdoğan ve Gül'ün temsil ettiği "Yenilikçiler"⁷, diğer yandan Erbakan ve Kutan'ın temsil ettiği "Gelenekçiler" grubu vardı. Yapılan Kurultay'ı az bir farkla Gelenekçiler kazanmışsa da Yenilikçilerin gücü ve potansiyeli görünür olmuştu. Nitekim FP'nin kapatılmasından sonra Yenilikçiler denilen grup Millî Görüş'ü terk edip⁸ AK Parti'yi kurmuşlardır. Buna mukabil Millî Görüşçüler ise Saadet Partisi'ni kurmuştur (Fedayi, 2019: 61-62).

4.3. Saadet Partisi (SAADET) ve Muhafazakârlık Anlayışı (2001-2002)

2001'de FP'nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması sonucu Millî Görüşçüler Recai Kutan liderliğinde 20 Temmuz 2001'de vakit kaybetmeksizin Saadet⁹ Partisi'ni kurarak Millî Görüş hareketini sürdürdüler (Işık, 2018: 26). SAADET parti programına göre partinin temel prensipleri: Ahlaki manevi değerler, hak ve adalet iken; hedefi, maddi ve manevi olarak kalkınmış "Yeniden Büyük Türkiye", nihai amacı ise hak ve adaleti esas alan "Yeni Bir Dünya" tesis etmektir (SAADET Parti Programı, 2019: 6). Parti tüzüğü'nün 2. Maddesine (2000: 1) göre:

Partinin amacı programında yazılı hususları gerçekleştirmektir. Evrensel İnsan Hakları Beyanname ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ndeki kıstasların, Anayasa'nın 2. maddesinde yazılı temel niteliklerin, bireysel hak ve hürriyetlerin gerçek manasıyla ve evrensel esaslara uygun olarak uygulanmasına ve ülkemizin maddi ve manevi kalkınmasının "Önce Ahlâk ve Maneviyat" anlayışıyla sağlanmasına gayret gösterir. Millet'in huzur, saadet ve özgürlüğünü, refah ve itibarını arttırmaya gayret eder. Adaletin mülkün temeli olduğu ilkesi doğrultusunda gerek bir hukuk devletinin oluşmasını hedefler.

7 "Yenilikçilerin neresi yeni?" sorusu uzun süre gündemdeki yerini korumuştur.

8 Kendi siyasal kimliğini "muhafazakâr demokrat" olarak tanımlayan AK Parti'nin kurucusu Recep Tayyip Erdoğan, Millî Görüş gömleğini çıkardıklarını alenen söylemiştir.

9 Akşin'e göre (2014: 170) Millî Görüş'ün son partisinin ismi (Saadet), mutluluk manasında kullanılabileceği gibi "Asr-ı Saadet'e (Peygamber zamanına) de göndermede bulunması mümkündür.

Demokrasiyi tam anlamıyla hayata geçirme iddiasında olan SAADET, AB'ye tam üyelik yerine eşit koşullarda karşılıklı ikili ilişkiler içinde olmayı daha doğru bulmuştur. Bu bağlamda Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin barış, diyalog, adalet ve eşitlik çerçevesinde yürütülmesinden yana olmuştur. Avrupa ülkeleriyle olduğu gibi ABD ile de barış, diyalog, adalet ve eşitlik çerçevesinde ilişkilerin sürdürülmesini tercih etmiştir. Bunlara ilave olarak Türkiye'nin BM Güvenlik Konseyi'nin daimi üyesi olması gerektiği belirtilmiştir (SAADET Parti Programı, 2019: 62-63). Dış politikada ilişkilerin geliştirilmesinden yana olan SAADET, iç politikada diğer Milli Görüş partileri gibi ailenin önemine dikkat çekmiştir. Buna göre toplumun temeli konumundaki aile, maddi ve manevi her türlü tehdide karşı hem bir kalkan hem de bir kale işlevi görmektedir. Özellikle küreselleşmenin baskın tavrı karşısında dalgakıran görevi gören kurum ve yapıların her durumda aileyi korumaları gerektiği belirtilmiştir. Devlet politikalarında atılacak her adımda aile kurumunun öncelenmesinin temel bir prensip olarak kabul edildiği ileri sürülmüştür (SAADET Parti Programı, 2019: 32).

Ahlâk ve maneviyatı önceleyen SAADET, maddi kalkınmayı ve evrensel esasları göz ardı etmemiştir. Parti, ilk kez katılacağı 3 Kasım 2002 genel seçimleri öncesinde hazırlamış olduğu seçim beyannamesinde ötekileştirme kavramı üzerinden kendi farkını ortaya koyma gayretinde olmuştur:

Seçimlere girecek 18 siyasi partiden Saadet Partisi hariç diğer 17 parti arasında bir fark yoktur. Bunların hepsi taklitçidir, rantiyecidir, baskıcıdır, dışa bağımlıdır ve hakları değil gücü üstün tutarlar. Bu partilerin iktidarları arasında bir fark olmayacaktır. Hepsi IMF politikalarını uygulayacaklarına dair sıraya girerek ant içmişlerdir. İşte bu nedenle bu seçimlere, biri Saadet Partisi öteki de diğer 17 parti olmak üzere, iki parti girecektir. Bu ekonomik politikaları iptal edecek yegâne parti Saadet Partisi'dir (SAADET Seçim Beyannamesi, 2002: 9).

3 Kasım 2002 milletvekili genel seçimlerinde SAADET % 2 oy oranıyla seçim barajının altında kalmış ve parlamentoya girememiştir. Bu seçimlerde Millî Görüş geleneğinden kopan AK Parti ve CHP dışında hiçbir siyasi parti parlamentoya girememiştir. Böylelikle 2002 sonrası dönem hem Türk siyasal hayatı hem de Milli Görüş açısından bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Öte yandan 2002'de AK Parti iktidarıyla başlayan süreç devam ettiğinden ve sürecin nereye evrilebileceğini öngörmek mümkün olmadığından ve 21 yıllık süreç analiz için oldukça yeterli olduğundan 2002 sonrası dönem bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

5. TARTIŞMA VE SONUÇ

Necmettin Erbakan'ın fikir babası olduğu Milli Görüş Hareketi'ni gerek Türkiye gerekse Müslüman coğrafyası için öngörölmüş bir kurtuluş reçetesi olarak değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda Milli Görüş ile "taklitçi" ya da Batı merkezli fikirler rafa kaldırılarak Müslümanlar için özgün, yerli, dinî bir model geliştirmek istenmiştir. Bu yeni model ağırlıklı olarak "Büyük Türkiye" ideali, "Adil Düzen", maddi ve manevi kalkınma vurgusu yapmıştır. Böylelikle dini bir dünya tasavvuru amaçlanmıştır. Bu amaca ulaşmak için muhafazakâr değerlere vurgu yapılmıştır. Milli Görüş açısından muhafazakâr değerlerden din, aile, ahlak kavramları hayati öneme sahip olmuştur. Milli Görüş partileri ise muhafazakâr değerleri siyasal alana taşıma gayretinde olmuşlardır. Bu değerlerin siyasal alana taşınmasıyla birlikte Türk siyasal hayatına "siyasal İslâm" kavramı belirgin bir şekilde yerleşmiştir. Ancak bu kavramın yerleşmesini Milli Görüş hareketi amaçlamamış, bir eleştiri

olarak hareketin karşıtları tarafından literatüre sokulmuştur. 1980 öncesi dönemde Milli Görüş partileri sıklıkla İslâmî söylemin ağır bastığı bir muhafazakârlık anlayışını benimseyerek geniş kitleleri etkileme arayışında olmuşlardır. Bu doğrultuda 1980 öncesi dönemde faaliyet gösteren MNP ve MSP İslâmî tonları son derece güçlü bir muhafazakârlık anlayışını referans almıştır. MNP ve MSP'den sonra Milli Görüş hareketini sürdüren RP'nin de aynı hassasiyetle hareket ettiği ileri sürülebilir. Ancak RP'den sonra Milli Görüş'ü temsil eden FP ve SAADET'in İslami tonları baskın olmayan bir muhafazakârlık anlayışını benimsediği ifade edilebilir. Böylelikle Milli Görüş'ün 1990 ve sonrasında dünya ölçeğinde yaşanan değişmelere paralel olarak bir dönüşümden geçtiği ifade edilebilir. Bu dönüşümün en somut örneği ise 2001'de Milli Görüş hareketini terk eden isimlerin kurmuş olduğu Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti)'dir. Günümüzde Milli Görüş çizgisi AK Parti ile değil, Saadet Partisi ile temsil edilmektedir.

Sonuç olarak genelde Milli Görüş Hareketi, özelde Milli Görüşü temsil eden siyasi partiler kendi siyasi konumlarını muhafazakârlıkla açıklamamış olsalar da son tahlilde muhafazakâr tabana dayandıklarından ve muhafazakâr değerlere yaptıkları vurgudan dolayı muhafazakâr tonları barındırdıkları ileri sürülebilir. Ancak muhafazakâr damarları bulunan bu partilerin muhafazakâr tonları her dönemde aynı düzeyde olmamıştır. Tarih, din, devlet, millet, aile kavramlarının üzerinde ısrarla duran Milli Görüş partilerinin milliyetçi-muhafazakâr bir tutum sergiledikleri ileri sürülebilir.

6. KAYNAKÇA

- Akdoğan, Y. (2004). *AK Parti ve muhafazakâr demokrasi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Akın, M. H. ve Coşkun, B. (2017). Türkiye siyasi kültüründe sağ-sol ayrımı ve Milli Görüş Hareketi. *Turkish Studies*, 12 (8), 1-10.
- Akkaş, H. H. (2004). *Muhafazakâr düşünce ve Edmund Burke*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Akşin, S. (2014). *Siyasal tarih (1995-2003)*. S. Akşin (Ed.), Türkiye Tarihi 5: Bugünkü Türkiye 1980-2003 (ss. 165-186). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Arpacı, I. ve Baharçipek, A. (2017). Milli Görüş partilerinin programlarının dış politika analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7 (İktisat özel sayısı), 115-126.
- Aydın, S. & Taşkın, Y. (2017). *1960'tan günümüze Türkiye tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Barry, N. (2004). *Rasyonalizm, muhafazakârlık ve demokrasi*. Uluslararası muhafazakârlık ve demokrasi sempozyumu (ss. 34-50). Ankara: AK Parti Yayınları.
- Baykal, Ö. (2021). Sağ bir siyaset olarak Milli Görüş hareketi. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17 (60), 34-58.
- Baykal, Ö. ve Çaha, Ö. (2017). Politik aktör olarak Türk siyasetindeki yeri. *Akademik Hassasiyetler*, 4 (8), 1-18.
- Baykal, Ö. ve Çaha, Ö. (2020). Milli Görüş hareketi ve sivil toplum. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 17(60), 138-163.
- Bora, T. (1997). Muhafazakârlığın değişimi ve Türk muhafazakârlığında bazı yol izleri. *Toplum ve Bilim*, (74), 6-30.
- Bora, T. ve Canefe, N. (2017). *Türkiye'de popülist milliyetçilik*. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik (ss. 635-662). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. ve Onaran, B. (2017). *Nostalji ve muhafazakârlık: "Mazi cenneti"*. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de siyasi düşünce muhafazakârlık (ss. 234-260). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Çaha, Ö. ve Baykal, Ö. (2017). Milli Görüş hareketinin kuruluşu: Türk siyasetinde Milli Nizam Partisi deneyimi. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19 (3), 788-806.
- Çakır, R. (1994). *Ne şeriat ne demokrasi: Refah Partisi'ni yeniden anlamak*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakır, R. (2018). *Millî Görüş Hareketi*. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de siyasi düşünce İslâmcılık (ss. 544-575). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalmuk, F. (2001). *Erbakan'ın Kürtleri: Milli Görüş'ün Güneydoğu politikası*. İstanbul: Siyahbeyaz Yayınları.
- Çalmuk, F. (2018). Necmettin Erbakan. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), Modern Türkiye'de siyasi düşünce İslâmcılık (ss.550-567). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çavdar, T. (2019). *Türkiye'nin demokrasi tarihi: 1950'den günümüze*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Demirkanoglu, Y. (2018). *Türkiye'de muhafazakâr sağ ve kadın: MSP'den AK Parti'ye değişen siyasal panoroma*. Bursa: Ekin Basım Yayım Dağıtım.
- Duman, F. (2017). Muhafazakâr ideolojide farklı düşünce gelenekleri bağlamında muhafazakârlığın doğası. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (1), 15-34.
- Erdoğan, M. (2012). *28 Şubat günlüğü postmodern darbenin anatomisi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Fazilet Partisi (1998). Parti programı. https://kurzman.unc.edu/wp-content/uploads/sites/1410/2011/06/Fazilet_Partisi_1998.pdf Erişim Tarihi: 03.11.2023.
- Fazilet Partisi Seçim Beyannamesi (18 Nisan 1999). Günışığında Türkiye. seçim%20beyannameleri/fazilet%20partisi%201999%20seçim%20beyannamesi.pdf Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- Fedayi, C. (2019). *Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de sağ siyaset*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Feridunoğlu, İ. C. (2013). *Günümüz Türkiyesi'nde muhafazakârlık kavramının Hürriyet ve Yeni Şafak gazeteleri bağlamında içerik analizi yöntemiyle analizi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Genç, E. ve Coşkun, T. (2015). Muhafazakârlık ve Türkiye muhafazakârlıklarının bazı halleri. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (1), 27-40.
- Göle, N. (2011). *Melez desenler: İslâm ve modernlik üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Gürel, T. (2007). *Türk siyasi tarihinde muhafazakârlık kimliği ve AKP örneği incelemesi*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Işık, M. (2018). *28 Şubat Postmodern Darbe Sürecinde Rol Oynayan Aktörler Hakkında Bir Değerlendirme*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Işık, M. (2023a). *1980 sonrası dönemde Türkiye'de muhafazakâr düşüncenin evrimi (1980-2001)*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Işık, M. (2023b). *Dünya'da ve Türkiye'de muhafazakârlık*. Ankara: Astana Yayınları.
- İnce, A. (2017). Nakşilik-siyaset ilişkisi bağlamında Türkiye'de dinî gruplar ve Millî Görüş. *Turkish Studies*, 12 (10), 143-164.
- Mannheim, K. (1969). *Essays on sociology and social psychology*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Mardin, Ş. (2013). *Türkiye'de din ve siyaset*. M. Türköne & T. Önder (Ed.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Millî Nizam Partisi (26 Ocak 1970). Parti programı. http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/1%20MNP/MNP%201970%20Milli%20Nizam%20Partisi%20Program%C4%B1.pdf Erişim Tarihi: 03.06.2021.
- Millî Nizam Partisi (8 Şubat 1970). Kuruluş beyannamesi. http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/1%20MNP/MNP%201970%20Kurulu%C5%9F%20Beyannamesi.pdf Erişim Tarihi: 03.06.2021.
- Millî Selamet Partisi (1976). Tüzük ve program. İstanbul: Diner Matbaası. http://www.esam.org.tr/pdf/ler/siyasi_dokumanlar/2%20MSP/1976_Program%20ve%20T%C3%BCz%C3%BCk%203.pdf Erişim Tarihi: 05.06.2021.

- Mollaer, F. (2011). Klasik muhafazakârlıktan tekno-muhafazakârlığa: Tanım sorunları, temeller ve değişimler. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 14 (58), 59-72.
- Oakeshott, M. (2004). Muhafazakâr olmak üzerine. (Çev. İ. Seyrek), *Muhafazakâr Düşünce*, 1 (1), 55-78.
- Ortaylı, İ. (2016), Millî kelimesini en doğru anlayan Erbakan'dır. *Zaman Kaybolmaz*, https://www.youtube.com/watch?v=AdCbEpJ7dzw&t=7s&ab_channel=SaadetEskisehir Erişim Tarihi: 29.09.2021.
- Özbudun, E. & Hale, W. (2010). *Türkiye'de İslâmcılık, demokrasi ve liberalizm: AKP olayı*. (Çeviren: E. Özbudun & K. Göksel). İstanbul: Doğan Kitap.
- Özçelik, M. (2016). *Siyasi bir ideoloji olarak muhafazakârlık ve Türkiye'de muhafazakâr-demokrat kimliğiyle AK Parti*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özipek, B. B. (2017). *Muhafazakârlık nedir?*. Ankara: Liberte Yayınları.
- Refah Partisi (1983). Parti tüzüğü. http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/3%20RP/RP%201983_tuzuk.pdf Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Refah Partisi (Ekim 1996). Parti tüzüğü. http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/rp%20tuzuk%201996.pdf Erişim Tarihi: 09.02.2022.
- Refah Partisi Programı (1986). Parti programı. Eser matbaası: Samsun.
- Refah Partisi Seçim Beyannamesi (20 Ekim 1991). Yeni bir dünya 'mutluluk'. http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/rp%201991%20seçim%20beyannamesi.pdf Erişim Tarihi: 08.02.2022.
- Saadet Partisi (2000). Parti tüzüğü. <https://saadet.org.tr/upload/file/e8f71be8fcb394274f5ee8b666376c2b.pdf> Erişim Tarihi: 06.06.2021.
- Saadet Partisi (2019). Parti programı. <https://saadet.org.tr/upload/file/992649b84c8d390c3ba07fdb6c403965.pdf> Erişim tarihi: 02.11.2023.
- Saadet Partisi (3 Kasım 2002). Seçim beyannamesi. Alınan yer http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/5%20SP/sp_2002_secim_beyannamesi.pdf Erişim Tarihi: 10.06.2021.
- Safi, İ. (2007). *Türkiye'de muhafazakâr siyaset ve yeni arayışlar*. Antalya: Lotus Yayınevi.
- Sarıbay, A. Y. (2018). *Millî Nizam Partisi'nin kuruluşu ve programının içeriği*. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslâmcılık* (ss. 576-590). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Subaşı, N. (2013). *Devlet, cemaat(ler) ve İslâmcılık*. İ. Kara & A. Öz (Ed.), *Türkiye'de İslâmcılık düşüncesi ve hareketi sempozyum tebliğleri* (ss. 568-578). Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tekin, Ü. (2004). *AK Parti'nin muhafazakâr demokrat kimliği*. Ankara: Orient Yayınevi.
- Tokgöz, O. (1994). 1991 genel seçiminde Refah Partisi: Siyasal reklamlarda yer alan imgeler ve söylem üzerine bir araştırma. *Amme İdaresi Dergisi*, 27 (1), 19-41.
- Topal, Demiroğlu, E. (2014). Yeni toplumsal hareketler: Bir literatür taraması. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2 (1), 133-144.
- Uzgel, İ. (2013). *AKP: Neoliberal dönüşümün yeni aktörleri*. İ. Uzgel & B. Duru (Der.), *AKP kitabı: Bir dönüşümün bilançosu (2002-2009)* (ss. 11-39). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Yavuz, M. H. (2018). *Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve modernist gelenek*. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce İslâmcılık* (ss. 591-603). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yayla, A. (2007, 1 Ocak). Atilla Yayla ile muhafazakârlık üzerine. (Konuşan: Nuri Çakır), *Köprü Dergisi*, (97). <https://www.koprudergisi.com/kis-2007/atilla-yayla-ile-muhafazakarlik-uzerine/> Erişim Tarihi: 03.11.2023.

- Yayla, A. (2019). *Siyasi dűŐünceler sűzliĐű*. İzmir: Adres Yayınları.
- Yıldız, A. (2004). Ak Parti'nin yeni muhafazakâr demokrattığı: Türkiye siyasetinde adlandırma problemi. *Liberal DűŐünce*, 5-12.
- Yılmaz, A. (2016). *Çağdaş siyasal akımlar*. İstanbul: Vadi yayınları.
- Yılmaz, S. (2016). Millî GörűŐ Hareketi: Toplumsal hareketlerde çerçeve deĐiŐimi etkisi. *İnsan ve Toplum Bilimleri AraŐtırmaları Dergisi*, 5 (4), 1164-1185.
- Yüksel, E. (2004). *Medya Güvenlik Kurulu: 28 Őubat sürecinde medya, MGK ve siyaset bağlantısı*. EskiŐehir: Anadolu Üniversitesi İletiŐim Bilimleri Fakűltesi Yayınları.
- Zariç, S. (2017). Sűylen ve belge analiziyle Adalet ve Kalkınma Partisi ile Saadet Partisi arasında laiklik meselesine yaklaŐım farkı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitűsű Dergisi*, (28), 311-324.